

*Анатолій Трембіцький,
Андрій Трембіцький*

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ В ПРАЦІ ЮРІЯ ТИС-КРОХМАЛЮКА*

Український військовий науковець-історик, письменник, журналіст і видавець Юрій Андрійович Крохмалюк (псевдоніми Юрій Тис, Ю. Тис-Крохмалюк, Юрій Орест, Б. Коринт [1, с.67]) (*27.10.1904, Краків – †01.01.1994, Детройт) народився в сім'ї педагога. Дитячі роки провів у Тернополі, Збаражі, Заліщиках і Станиставові (нині Івано-Франківськ), де батько працював учителем у народних школах. Гімназію закінчив у Станиставові, в 1922-1928 рр. навчався у Вищій технічній школі у Відні (Австрія). Працював інженером у Станиславові та Львові. Брав участь у нелегальній діяльності ОУН, за що неодноразово заарештовувався польськими властями. Від 1935 р. входив до іншої патріотичної організації – Фронту національної єдності. Працюючи за фахом, керував видавництвом «Юнацька школа», яке випускало художні й науково-популярні твори для молоді. Від кінця 1943 р. був старшиною – очолював військово-історичний (історично-архівний) відділ при штабі 1-ої Української дивізії «Галичина», в бойових діях участі не брав. Після закінчення Другої світової війни перебував на еміграції в Німеччині (1944-1947), Аргентині (1947-1962), де працював інже-

* Трембіцький А. Пилявецька битва 1648 року в праці Юрія Тис-Крохмалюка / Анатолій Трембіцький, Андрій Трембіцький // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»). – 2013. – №2. – Ч. 2. – С. 347-371.

нером-хіміком у Буенос-Айресі та був співзасновник Спілки українських науковців, мистців і літераторів у Буенос-Айресі. В 1961 р. переїхав до США, де брав активну участь у діяльності політичних і громадсько-культурних організацій української діаспори, зокрема був головою Інституту української культури та головним редактором його журналу «Терем» (з 1962 р.), членом керівних органів Союзу українських журналістів в Америці, Асоціації діячів української культури й Об'єднання працівників дитячої літератури, дійсним членом Української Вільної Академії Наук (з 1955 р.) [1, с.67-68; 2; 3], а також головним редактором журналу «Ukrania Libre» [2].

Свою літературно-дослідницьку діяльність Юрій Крохмалюк розпочав ще на початку 1930-х рр. і хоча й не мав фахової історичної освіти, проте зарекомендував себе як відомий дослідник героїчного минулого українського народу та сучасних йому історичних подій. Він є автором багатьох художніх праць написаних, як правило, на основі широкого кола історичних джерел. Його найбільш значиму літературну спадщину адресовану переважно дітям і молоді, що й донині відіграє важливу роль у патріотичному вихованні підрастаючого покоління, становлять, зокрема: роман «Рейд у невідоме» (1955); історична повість «Конотоп» (1959), про гетьмана Івана Виговського та події напередодні та під час Конотопської битви влітку 1659 р., в якій українсько-козацьке військо вщент розгромило 100 тис. російську армію; історичні оповідання: «Зустріч», «Магістр з Праги», «Останній з роду Сірих», «Пергаменти», «Поворот Барського»; окремі видання і збірки – «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Симфонія землі» (1951), «Маркіза» (1954), «Шляхами віків: Оповідання» (1957), «Життя іншої людини: Повість» (1958), «Звідун з Чигирини» (1961), «На світанку» (1961); драми «Не плач, Рахіле» (1952) і «Різдвяна містерія» (1952); сатирично-гумористична повість «Щоденник національного героя Селепка Лавочки» (1954), про «українського Швейка» в рядах дивізії «Галичина» в 1943-1945 рр.; історико-біографічний твір «На світанку: Біографічна повість з життя Марка Вовчка» (1961); фантастична повість «К-7» (1964) [1, с.68; 2; 3], а також публіцистичні статті на актуальні політичні та громадсько-культурні теми, літературні огляди, рецензії, нариси, статті-спомини тощо, які

опубліковані в українських, іспанських та англomовних часописах [2; 3] у 1930-і роки та в післявоєнний період. На жаль, ця «складова творчості публіциста і журналіста цілісно ще не зібрана і залишається практично невідомою» [1, с.68].

Проте найбільшу творчу славу та славу науковця-історика йому пронесли стратегічно-тактичні студії «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» (1936) [1, с.68; 4, с.36], де описав, «як у добу гетьмана Сагайдачного виглядала війна в своїх головніших елементах у західній Європі, потім у союзників-поляків і ворогів-москалів і, нарешті, – як виглядала військова справа в українців», як відбувався бойовий марш на Москву й поворот в Україну, і «на тлі dokonаних чинів та на підставі характеристик, які дали Сагайдачному сучасники», «выводить Сагайдачного, як вождя» [4, с.36]. А також стратегічно-тактичні студії «Жовті Води» (1936) [1, с.68; 4, с.36], де він стверджує, що в бою під Жовтими Водами «ршталася доля української нації» і, що саме там «започаткував Великий Гетьман – українське військо, що завжди представляло прекрасний бойовий матеріал, в особі Гетьмана Хмельницького знайшло Вождя з ласки Божої і знову стало «один організм, один твердий таран, одна ідея, з великим вождем на чолі» – маса, урухомлена волею, створила силу!» [4, с.36]. Про вміння автора вивчати та використовувати широке коло історичних джерел, свідчить автор під криптонімом «В. Е-ч», який в статті-рецензії «Дві історіографічні студії» (Львів, 1937) пише, що «безліч матеріалу до української воєнної історіографії розкидано й лежить неужитком по архівах московських, польських, турецьких, татарських, шведських, німецьких, мадярських, французьких, і майже всі ці джерела, за винятком хіба московських, були і є доступні для користування... Бракувало та бракує... любомудрих дослідників» [4, с.35]. Але є дослідники які «по-мистецьки» використовують «багатющі «поклади» воєнно-історичного «сирівця» по архівах. За «додатній приклад можуть послужити наразі скромні початки молодого дослідника, інженера Юрія Крохмалюка», який у студіях «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» і «Жовті Води» «вказує» «любов до предмету. І в цій любові вояка до своєї зброї найкращий завдаток майбутніх успіхів перемог» [4, с.36].

Славу знаного військового історика Юрію Крохмалюку принесли його історичні праці «Бої Хмельницького: Військово-історична студія» (1954), французькомовна «Полтавська баталія» («La Batalla de Poltava», 1960), іспаномовна «Боротьба за свободу: Історія дивізії «Галичина» – Першої української дивізії УНА» («Guerra y Libertad», 1961), англomовна «УПА: війна в Україні» («UPA Warfare in Ukraine», 1972), що висвітлюють події періоду Козацької доби, національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст., боротьби Української Повстанської Армії та вояків дивізії «Галичина» [1, с.68; 2; 3]. А також його статті в журналі «Вісті комбатанта» про визвольну боротьбу українців у роки Другої світової війни: «З джерел до історії УД УНА», «Зміна німецької політики і постання УНК», «Кореспонденція Гімлера», «Між Гітлером і Сталіном», «Про так званий 5-ий поліційний полк СС», «Станиця військової управи у Відні» та інші [1, с.68].

Так, подолянин Г. Костюк у своїй доповіді «З літопису літературного життя: 1954-1969» на IV з'їзді Об'єднання українських письменників «Слово» 28-29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку, підсумовуючи працю ОУП «Слово» за п'ятнадцять років його існування, відзначив, що «український літературний процес поза межами рідного краю – факт реально існуючий» [5, с.38]. І, зокрема, «українська еміграційна проза за звітний період становить собою дуже цікавий перекий в художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від XV сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи». Одним із свідчень цьому є праці Юрія Тис-Крохмалюка про «повстання князя Михайла Глинського проти литовсько-польського панування в бурхливу добу на переломі XV – XVI сторіч» («Останній лицар») і про «добу козацьких повстань і державу Хмельницького» («Бої Хмельницького», 1954; «Конотоп», 1959; «Звідун з Чигирин», 1961) [5, с.52].

Про своє бачення військової історії українського народу, Юрій Крохмалюк у вступі до студії «Военний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» пише, що основним завданням з «вивчення новочасної військової історії, а головне, для відтворення ясної картини новочасної стратегії і тактики», – є «студіювання історії військової історії», тобто вивчення історії війська, а саме його «ор-

ганізація, тактика, вишкіл та усе зв'язане тісно з працею над організованими збройними відділами», «історія воєн (походів, поодиноких кампаній, боїв) та історія засобів воювання». Далі дослідник стверджує, що лише «пізнавши збройні прояви життя нації, інакше глядімо на минуле та інакше розуміємо дивні не раз, або й незрозумілі для нас своїми мотивами історичні, воєнні чи політичні акти». А також «пізнаємо психологію збройного українця, зрозуміємо стратегічні цінності українських земель» і в «майбутньому зможемо використати військовий досвід українських збройних чинів» [4, с.36].

При цьому сучасні дослідники зауважують, що на найбільшу особливу увагу заслуговують військово-історичні студії Юрія Крохмалюка «Бої Богдана Хмельницького», що написані з використанням великого масиву документів польських та українських архівів, матеріалів багатьох українських, російських і зарубіжних істориків [1, с.68; 6, с.47]. Студії складаються з «Передмови від видавництва», вступного слова професора Наталії Полонської-Василенко та з описів боїв Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.), Корсунем (25-26 травня 1648 р.), Пилявцями (20-23 вересня 1648 р.), Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.) і Батогом (1-2 червня 1652 р.). В окремих розділах автор подав характеристики українського війська часів Хмельницького [7, с.13-45], а також згадав про тодішні татарські та польські збройні сили [8].

Книга Юрія Крохмалюка «Бої Хмельницького: військово-історична студія» (Мюнхен, 1954 [9]; перевидана: Львів, 1994 [9]) є однією із перших українських праць про бої великого українського гетьмана, засновника Української козацької держави Богдана Хмельницького [8] і найбільш ґрунтовним дослідженням з історіографії битви під Пилявцями 1648 р. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко даючи оцінку цій книзі пише, що автор «своєю працею зробив вагомий внесок в історичну науку України взагалі і зокрема в історіографію Пилявецької битви, що буде і надалі одним із основних джерел досліджень цієї битви» [6, с.49; 7]. Знаний історик Л. Луців (Нью-Йорк, 1955) згадуючи історію творення праці пише, що автор працював над нею від початку 1930-их рр. [8] і «незадовго перед початком німецько-польської війни 1939 р.» [6,

с.46] «мав її надрукувати» в друкарні НТШ у Львові. Проте прихід «більшевицьких наїзників на західноукраїнські землі цьому перешкодив» [8], з друкарні пропав рукопис і надруковані два перші аркуші праці. Прийшлося відтворювати працю на підставі записок заново. В 1941 р. Юрій Тис-Крохмалюк передав рукопис до друку в Українське видавництво у Львові, але в 1944 р. з наближенням большевицького фронту до Львова редактор видавництва Б. Гошовський вивіз рукопис у Відень, а пізніше до Мюнхена [6, с.46]. Проте внаслідок воєнних дій та еміграції було втрачено частину рукопису і автор «мусів його доповнювати вже після війни, хоч дечого не можна було доповнити на чужині». Братство колишніх вояків 1-ої Української дивізії УНА видаючи книгу мало на меті дати «майбутнім українським воякам книжку, щоб вони з неї вчилися бути гордими за своїх предків і за свою історію, щоб училися розпізнавати й любити те, що було цінне в їх далеких чубатих, вусатих і таких негннутих батьків» [8]. В 1994 р. праця репринтним способом була перевидана в друкарні газети Прикарпатського військового округу «Армія України» [6, с.47].

У військово-історичних студіях «Бої Хмельницького» автор сумлінно описує окремі битви українського полководця, подаючи топографічні дані про поле бою та про кількість війська обох воюючих сторін, підкреслює, що Хмельницький користувався тією тактикою, яка виявилася доцільною в 30-річній війні в Європі [8; 9]. Ю. Крохмалюк подає загальну характеристику війська часів Хмельниччини та аналіз п'яти боїв Богдана Хмельницького. Автор розкриває еволюцією тактики гетьмана, що «почавши з масових рухів повстанців, помалу переходить до операцій добре вишколеного, добірного, хоч і не так уже численого, війська», яке «випереджувало своєю дисципліною інші європейські армії майже на сторіччя». Силу свого авторитету гетьман показав після боїв під Корсунем і Пилявцями, де організовано провів «поділ добичі», залишивши частину здобутого польського майна «на потреби держави, частину відсилає на Запоріжжя, а рештою обділяє своїх козаків». Такою «була сила гетьманового наказу й така внутрішня дисципліна українського війська. Навіть вороги, поляки, з подивом висловлювалися про нечувану досі карність і послух у частинах Хмельницького».

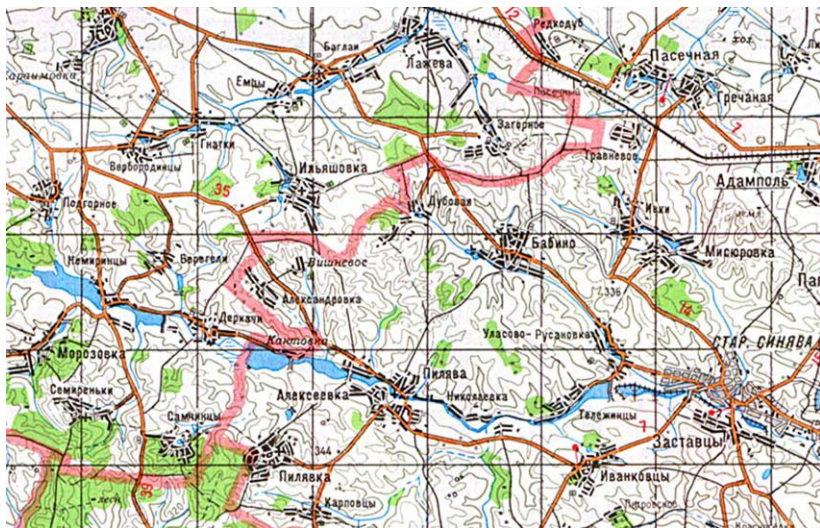

Рис. 1. Фрагмент топографічної карти Хмельницької області з зображенням регіону подій, які пов'язані з битвою під Пиливцями

Тобто, Б. Хмельницький, як стверджує дослідник, – «це один з перших творців військової карності». І немає сумніву, – пише Ю. Крохмалюк, – «що основами тієї карності були виплекані з давен честоти українського народу честь і хоробрість». Тому не диво, що козаків вважали «характерниками», а їхню хоробрість «українськими чарами», звідси й «зрозумілими стають панічні втечі поляків, головню ж посполитого рушення, з поля бою (як от під Пиливцями)» [9].

Але, на жаль, військово-історичні студії Ю. Крохмалюка «Бої Хмельницького» й, зокрема, їх частина «Бій під Пиливцями (20-23 вересня 1648 р.)» [9], й досі є малознаними в середовищі українських істориків і краєзнавців, про що свідчить цікава аналітична стаття І. Найчук «Сучасна українська історіографія національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.)» (2012) [10]. Лише ко-

ротке повідомлення про працю, яка «є важливою частиною української духовної спадщини» [1, с.67], подав Я. Козельський в статті «Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву» (1995) [6].

Загалом про Пилявецьку битву 1648 р., як складову Національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.)» написано багато [10-13]. Крім того, їй присвячено чотири Всеукраїнських історико-краєзнавчих науково-практичних конференції: «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (Стара Синява, 1995) [14], «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття» (Стара Синява, 1998) [15], «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (Хмельницький, 2008) [16] та «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (Хмельницький, 2013) [17]. Проте й досі науковці, дослідники та краєзнавці не дійшли повної згоди про точне місце битви, про її значення в історії України та інше.

Зважаючи на цінність малознаної праці Ю. Тис-Крохмалюка про бій під Пилявцями (20-23 вересня 1648 р.) та з метою надання можливості сучасним науковцям, історикам і краєзнавцям використовувати її в своїх дослідженнях, вона подається повністю із збереженням стилю автора.

Юрій Тис-Крохмалюк

Бій під Пилявцями (20-го – 23-го вересня 1648 р.)

Після корсунського бою Хмельницький рішився на довшу перерву в воєнних операціях. Дальший похід на захід вимагав остаточно тривкої організації війська, заплілля й постачання, а що досі – через скорий перебіг операцій – було роблене лише на швидку руку. Можливо, що й до Корсунського бою не зарисовувалися навіть перспективи дальшого походу, а тим більше й пляни операцій вглиб Польщі; вони бо вимагали ще більшої напруги енергії й посиленої праці, ніж досі. У Білій Церкві, де після бою Хмельницький затримався, зібрано було всього около 12.000 зорганізованого війська. Інші частини, що надходили з усіх околиць України до організаційного осередку, треба було аж вишколювати й озброїти: це ж були селяни, що, розправившись з польсь-

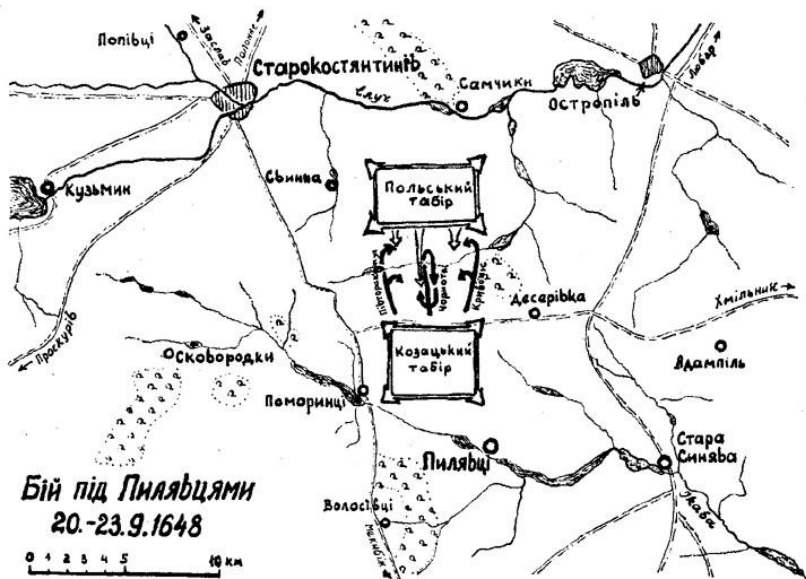

Рис. 2. Схема бою під Пилявцями. Склав Ю. Тис-Крохмалюк

Примітки: Шляхом суміщення карт Старокостянтинівського та Старосинявського районів зі схемою бою під Пилявцями Юрія Тис-Крохмалюка отримаємо наступне можливе розташування військ та місця Пилявецької битви 1648 року:

- козацький табір розташовувався на місці нинішніх сіл Ілляшівка та Вишневе, частково в північно-східній частині нинішнього села Олександрівка;
- польський табір розташовувався в декількох кілометрах на північ від нинішніх сіл Ємці та Баглаї;
- битва відбувалася на місці нинішніх сіл Степок, Ємці та Баглаї, частково на західній околиці нинішнього с. Гнатки;
- село Десерівка (Десарівка) нині село Загірне, по дорозі від якого до містечка Стара Синява було два кургани: один вважався могилою загиблих козаків під Пилявцями, а другий – сторожовим пунктом;
- містечко Пилявці нині село Пилява, ближче до якого, біля вітряка, був курган – могила поляків, які загинули в битві 1648 р.;
- село Свинна нині село Веснянка;
- село Поморинці нині село Немиренці;
- село Осковородки нині село Новоселиця.

ким елементом у своєму районі, з ентузіазмом і запалом до боротьби, але ж без досвіду й без технічного опорядження та харчових припасів, віддавали себе в розпорядження гетьмана. А тимчасом надходили жнива й треба було подбати про збори, які під час війни для гетьмана мали неабияке значення, – тим більше, що не було надій на яесь недалеко замирення. Гетьман готував харчові припаси, передбачливо зосереджував їх на Запоріжжі й висноував: «Як мені буде зле, піду на Дон». Забезпечивши собі донську область, повів дипломатичні заходи серед сусідніх потуг. Татари, що після Корсунського бою відійшли в свої сторони, більш не верталися, бо в Туреччині саме вибухла була революція проти султана. На татарську допомогу за таких умов не було жодних надій і Хмельницький був змушений відкласти дальші бойові дії проти Польщі аж до часу, коли будуть поладнані внутрішні турецькі справи. Заходи гетьмана йшли в напрямі прискорення висліду революції. Дипломатичними заходами й грішми йому вдалося прискорити настановлення нового султана, який заново підтвердив союз з Україною і погодився на висилку потрібного контингенту татарського війська, хоч і сам потребував людей на війну проти Венеції.

Друга поважна небезпека загрожувала від півночі. Московський цар, згідно з військовим договором з Польщею, поставив на польському кордоні 40.000 війська, готового допомогти Польщі в війні з Туреччиною. Польща робила заходи, щоб використати це військо проти України, але сама не була готова як стій розпочати бойових дій. Справа затягалася і Хмельницький зручно використав важке положення Польщі: він запевнив собі неутральність Московії і царське військо уступило з кордонів Польщі.

Та одночасно Хмельницький вів переговори і з Польщею. Ці розмови були на руку і Хмельницькому і Польщі, бо затягували дальшу бойову дію і давали змогу обом сторонам підготувитися до недалеких неминучих розправ. Ні Хмельницький ні Польща не брали поважно цих взаємних дипломатичних ходів. Лише в Варшаві вважали їх ознакою військової слабости гетьмана. Це переконання було таке поширене, що навіть посол бранденбурського електора, а який був у васальській залежності від Польщі, не радив йому, електорові, висилати допомоги полякам, бо вона, мовляв, зайва. В тому часі саме помер король Володислав IV, і це ще більш поглибило внутрішні непорядки в Польщі, викликані розгромами, жовтоводським і корсунським, та взаємними обвинуваннями й докорами. Одночасно ж – зорганізовані на швидку руку князем Я. Вишневецьким польські збройні відділи розправлялися з українськими повстанцями, і це давало матеріял для дальших нещирих переговорів.

Врешті Хмельницький, поладнавши всі ці справи, вирушив на захід і започаткував бойову операцію, у висліді якої прийшов відомий бій під Пилявцями.

Українське військо. Хмельницький не старався збирати великої маси бійців. Навпаки, через коротку підготову не встиг ще був зібрати відповідних харчових і бойових припасів, і тому рад-не-рад мусів ставляти якість війська вище кількості. Надмір добровольців-повстанців висилав у подальші терени для партизанських дій, а біля себе залишив добре озброєну, вишколену й свідому частину, що складалася головню з запоріжців, реєстрових козаків та з добірних повстанчих груп.

Число українського війська оцінюють різно. Польські історики, спираючися на тогочасних джерелах, подають фантастичні числа: яких 150[.000]-200.000 війська.

Зокрема ж – Шайноха нараховує в Хмельницького: 70.000 панцирних військ, 16.000 загін полковника Кривоноса, 40.000 черні; Міхаловський: 180.000, в тому 20.000 кінноти; інші ж: джерела подають 12 полків по 15.000 люда. Забуський, що в тому часі перебіг до поляків і згодом з ласки короля був кандидатом на гетьмана України, подавав число українського війська на 100.000, – з того дві третини не озброєні; реєстрових нараховував на 20.000.

З-поміж польських істориків одинокий Гурка, спираючися на новіших дослідях, стверджує, що число війська Хмельницького не переходило кільканадцятьох тисяч, – в тому 3.000 татар.

Українські джерела подають реальніші числа: Каменський – 6.000 козаків (без татар), а Величко – 5.000 козаків і 5.000 татар Тугай-бея. Насправді то, відрахувавши загони, вислані в терен, Хмельницький в бою під Пилявцями не мав більше як 6.000 козаків і 3.000 татар.

Мабуть, маючи на увазі повстанців, що їх Хмельницький порозсилав додому або на диверсії, поляки оцінювали українське військо з погляду військового вишколу дуже низько.

Спираючися на вискази польської шляхти, що втікала з України, або дезертирів, як от Забуського, вони радо потішали себе вістками, що, мовляв, у Хмельницького саме «хлопство», яке не встоїть перед напором польських кінних хоругв, і далі – що оце «хлопство» п'яне, без дисципліни й голодне, що в таборі Хмельницького шириться дезерція. Особливо тішили польську військову опінію вістки про те, що Хмельницький стоїть в полі без польових укріплень та що 2.000 реєстрових чекають лише нагоди, щоб перейти на польську сторону. Усі ці вістки привели до того, що поляки були певні перемоги і з українськими силами майже не рахувалися. Були тоді в Варшаві й такі голоси, що, мовляв, українців вистачає розігнати нагаями або – що вистане зовнішнього блеску добре й багато озброєного війська, щоб уже самим багатством спаралізувати Хмельницького. Та однак виявилось, що ті, які мали лише «самопали, жемене, конопне попреньгі, дери, гунькі, кіндякі і худе серменьгі» (Твардовський: Война домова з козакі...), і бойовим духом, і дисципліною, і любов'ю до батьківщини, стояли вище від шляхетських ватаг, озброєних блискучим золотом і сріблом.

Польське військо складалося з двох груп: одної офіційної – з трьома регіментарями у проводі: Заславським, Конєцпольським і Остророгом, а другої магнатської – з Вишневецьким, Тишкевичами, Осінським та іншими. Обі групи були до себе наставлені неприязно: ішлося про особисті амбіції регіментарів і Вишневецького, який не збирався підчинитися офіційному проводові. Через те годі було на час перевести зосередження військ, а з тим і розгорнути бойові операції згідно з пляном, складеним трьома вождями. Бо коли Заславський організує скупчення війська на 14 серпня в Глинянах то Вишневецький в тому ж часі перемовляє людей до своєї групи і зосереджує її біля Костянтинова. Щоб протиставитись цій акції Заславський 26 серпня пересувається з двома тисячами людей, – себто з усім військом, яке дотоді наспіло на збірний пункт, – на Збараж-Човганський Камінь, щоб бути ближче до групи Вишневецького. Одночасно ведуться переговори поміж верховодами обох груп. Врешті під впливом вістки, що українське військо підступило й отаборилося на пилявецьких полях, – обі групи об'єднуються і 1 вересня прийшло остаточно до порозуміння поміж Заславським і Вишневецьким.

Об'єднане польське військо було доволі чисельне і добре озброєне. Числа тогочасних джерел не набагато розходяться поміж собою так, що силу поляків можна устійнити на яких 30.000-40.000 люда без доволі таки чисельної служби, яку шляхтичі постійно возили з собою. Поляки, що рішили подіяти на українців психологічно: своїм багатством, – зібрали все рухоме майно, до речі, зовсім непотрібне на воєнній виправі. Через те табір польського війська був незвичайно великий і дуже утруднював полякам похід та маневрові рухи. Поодинокі тогочасні й новітні історики оцінюють числовий стан польського війська так:

Грушевський – 30.000 люда, без служби, якої число кількакратно переходило числовий стан бойових відділів;

Мужилівський – 120.000 люда і 100 гармат;

Корзон – 36.000 люда, 200.000 служби, 12.000 возів і 80 гармат;

Каменський – 30.000 люда;

Радзівіл – 40.000 люда;

Голінський – 30.000 люда, понад 30.000 служби та понад 50.000 возів;

Твардовський – понад 30.000 люда і понад 90.000 служби;

Жечицький – 36.000 добірного бойового стану;

Машкевич – 40.000 люда;

Рудавський – 40.000 бойового стану, 200.000 челяді, 150.000 возів;

Гановер – 80.000 люда і 150.000 возів.

Справді, поза самими вождями, яких Хмельницький з презирством прозвав «Перина» (Заславський), «Лагіна» (Остророг) і «Дигина» (Конєцпольський), – в польському війську були зібрані найкращі бойові сили, що ще були залишилися після розгрому під Жовтими Водами

й Корсунем. Всі вони прибули із своїми хоругвами і, без сумніву, представляли добре вишколене військо, в додатку доповнене ще й знаменитою німецькою піхотою.

«Кінний люд добрий, – пише тогочасний мемуарист, – але пішло мало і той абиякий. Вибрались панята не так із залізом, як із сріблом і золотом. Щоб хоч і останнє добро продати, але розкішно вбратися». Голінський з'ясовує коротко: «Що панек, хціял биць гетманек», а Жечицький стверджує: «disciplina ordo nullus». Назагал серед шляхти панували постійна незгода, непослух і роздори, – а все воно мало свою причину в лихому проводі, що не був спосібний удержати твердо в руках розгуляну шляхту. У війську запанували погані відносини через недостачу грошей на виплату жолдів: ті гроші оставали в кишнях польських старшин. З тієї ж причини, але теж ще й з доброї привычки – польські вояки грабували населення. Рудавський каже, що «всі жили з невишпачених жолдів, а поспільство з плачем тягне за панамі. Околицю грабували наче вороги. Обманули Річпосполиту! Комісарів багато, а поради мало».

Розгнuzданість доходила до того, що з військом тяглося багато жінок, – хоч це й було строго заборонено. Найвищі військові достойники везли з собою в колясках жіноцтво, часто переодягнене в чоловічий одяг: вони після бою здебільша попали в козацькі руки.

З визначніших військових в джерелах занотовано такі відомі історичні ймення: Заславський з 2.000 кінноти, Конєцпольський з 4.000 кінноти, Остророг з 2.000 кінноти, Фірлей з 12 хоругвами кінноти, Кисіль з 12 хоругвами кінноти, Тишкевич з 1.200 кінноти, Вишневецький з 12.000 добірного війська, Потоцький з 1.500 кінноти, Любомірський з 1.500 піхоти, Денгоф з 12 компаніями німецької піхоти, Осінський з 1 регіментом німецької піхоти, Роздражевський з 1 регіментом драгунів, Пшиємський з артилерією (80-100 гармат).

З того бачимо, що Польща збрала все, що лише мала найкраще, і приготувилася до головної розправи з Україною. Переконана про свою велич, засліплена магнатськими матеріяльними багатствами, не бачила й не хотіла бачити, що проти неї став народ під новим провідником, який почав велику гру і мав до цього достатні моральні сили та неменше багатство, – бо багатство духа й міць з'єдиненого народу.

Вступні операції. Ще під час початкового зосереджування обох військ Хмельницький провадив військові диверсії сільськими повстанцями щоб опізнити скупчування польського війська.

З диверсійними діями розправлявся Вишневецький, і хоч поміж гетьманом і польським урядом велися мирові переговори, то такі взаємні сутички були криваві. Згодом ослонні операції прибирають на силі. Кривоніс і Ганджа оперують поважнішими кількатисячними загонами на Поділлі й на Волині та займають Полонне, Бар, Остріг, а вре-

штті й Костянтинів. Захвачення цього міста для поляків було особливо неприємне. Воно лежало на шляху, кудю йшла підготовка польських збройних сил, та ще спиняло їх у дальшому поході на схід проти Хмельницького. Врешті, коли українські відділи почали; оперувати на тилах польського війська, – в околицях Львова, Снятина й Збаража, мобілізація польських сил зовсім заламалася. Бачимо отже, що Хмельницький переводить свої операції офензивно, і то далеко на польських тилах, а поляки лише «відгрізаються» силами Вишневецького та не виходять далі на схід – поза свої головні сили.

Виділивши велику частину своїх військ для переведення цих операцій, Хмельницький вирушає з кількатисячним військом 6 липня з-під Білої Церкви на Паволоч і Гончариху. 18 липня доходить до Гончарихи і затримується там до 29 липня. Гончариха в тому часі стає військовим центром гетьмана. Там довершується зосередження військ, збираються вістки про ворога, туди надходять звідомлення з далеких бойових дій Кривоноса, Ганджі та інших. Туди теж на декілька днів повернулися були Кривоніс і Ганджа та після військової наради перейшли на Поділля під Кам'янець Подільський.

30-го липня Хмельницький вирушив у напрямі Пилявців. Ішов помалу і стежив за діями поляків. Під Пилявцями зайняв кращі бойові позиції, а полякам оставив лісистий горбкуватий терен.

Звідсіля зробив випад на Костянтинів, зайняв місто 5 серпня, але після декількох днів завернув назад під Пилявці, залишивши в Костянтинові залогу. Цей маневр мав на меті спинити похід польського війська, якщо б такий похід загрозив ще неприготованим позиціям козаків, а далі – перетворити Костянтинів в оборонний форт, який до слухного часу спинював би головні польські сили.

До поляків тимчасом доходили різні неймовірні вістки. 22 серпня Кисіль довідується, що в Хмельницького є 180.000 кінноти і 30.000 татар, а 3 вересня Остророг доносить знову, що татари ще не перейшли Дніпра. 5 вересня польський табір хвилюється, що татари оперують біля Львова (це були диверсійні українські загони), а Хмельницький стоїть п'ять до шість миль від передових польських застав. 10 вересня польська розвідка донесла, що Хмельницький узяв Костянтинів і з головними силами стоїть під Красиловом, а менші козацькі відділи зайняли Сатанів. Один з-поміж багатьох розвідувальних під'їздів вернувся 12 вересня з вісткою, що Хмельницький переконаний, нібито польські сили не переходять 2.000 людей.

В неділю вранці 12 вересня поляки вирушили проти українських сил. Ішли обережно, а пройшовши дві милі, довідалися, що Хмельницький саме залишив Костянтинів і завернув під Пилявці. Ця вістка втішила поляків і піднесла на душі навіть невилпачену й збідовану службу.

Шлях до Костянтинова був доволі трудний. Численні переправи й багниста околиця – дуже утруднювали похід війська, обтяженого неймовірним числом зайвих возів, багатих «креденсів», величезної кількості напитків, строїв і багатющої оздобної зброї. Ці переправи й теренові перешкоди були обсажені українськими заставами, які не тільки спиняли польський похід від фронту, але теж насакаували з боків і з задку на польські табори та примушували поляків просовуватися вперед дуже обережно.

Під час трудної переправи, на Росолівці, яких дві милі від Костянтинова, около двісті козаків заатакувало польську передову частину. Від несподіваного обстрілу поляки потерпіли дошкульні втрати.

Від 17 вересня тяглася кількаденна перерва почерез багнисту річку Случ, небезпечна ще й тим, що козаки все частіш стали насакувати на поодинокі частини польського війська, яке під час переправи не могло як слід оборонятися. Поляки діставали вогонь звідусіль, а ліси, кущі й багна були обсажені козацькими засідками. В околиці, головно ж на шляху позад польського походу, спалахували дрібні селянські диверсії, ведені досвідченими козаками. Польський похід довжився, а Хмельницький сидів у Пилявецькому замку – малій, лихій твердині, що її поляки згіржливо прозвали «курником». Сидів і не рухався з місця; з того поляки знову стали здогадуватися, ніби гетьман просто боїться протиставитися польській мілітарній потузі в полі.

Зрештою поляки почувалися добре: з собою везли багацько добірних харчів і пашу; кожен постій це була добра нагода попоїсти і пог'яничити. Не дуже й бентежили їх вістки про те, що козаки знищили Сатанів, Гусятин і Опришківці. Заскочили їх аж дальші вістки, що наспіли 18 вересня, – про захоплення козаками Теревовлі й Яворова. А Хмельницький сидів на місці, не втівав, ні не виходив проти поляків, зате ж постійно провадив виснажливі для поляків диверсійні операції.

Ще 17 вересня прийшли полякам нові відділи затяжного полка королевича Карла. Були це німці під командуванням польських старшин. Щоб забезпечити власний тил поляки рішили вислати декілька тисяч люда на Волинь і в Галичину, щоб зліквідувати українську диверсію. До цього навіть визначено Кисіля на його ж бажання, але цього рішення не виконано. Опісля польські учасники походу говорили; що, мовляв, Кисіль хотів таким способом оминуту небезпеку від бою з козаками.

Коли передові частини поляків підійшли під Пилявіці ще 13 вересня, то головні сили станули під Костянтиновом затримані козацькою залогою, що налічувала яких 4.000-5.000 люда. Зразу почалися герці і того ж таки дня поляки почали штурмувати місто. Вперед рушили полки Вишневецького, Денгофа і Конєцпольського. Поляки наступали увесь день, – без успіху, і ввечері відступили з чималими втратами. Го-

ловною причиною цього наступу було те, що польські сили були розставлені і розтягнені на переправах. Передові частини доходили до Пилявець чи то й стояли вже там, інші ще переправлялися в декількох місцях, при чому головно мусіли бути добре забезпечити бічні переправи на Чирівці і біля Кузьмина.

Другого дня вранці поляки готовилися до боїв, але застали порожнє місто: вночі козаки опустили становища, бо далі спиновання польського походу Хмельницькому було вже непотрібне. Хмельницький знав уже силу польського війська і говорив, що доброго вояка в поляків – десять тисяч, а решта це – «жиди» (себто – торговці).

Становище гетьмана добре не було: татари спізналися, порівняно до поляків його військо було числово слабе, не було достатньої кількості кінноти, а свіжі частини повстанців не були добре вишколені для «класичних» боїв у полі.

Зайнявши Костянтинів, поляки скликали військову раду. Назагал переважала думка, що спішитися немає чого, бо Хмельницький не має сил, щоб протиставитися. Зате розбіжні були погляди, що діяти далі: залишатися в Костянтиніві й чекати Хмельницького та знищити його, а чи вирушити під Пилявці і розбити українське військо, поки прийдуть татари. Остаточо вирішено таки йти походом далі, розраховуючи на те, що сама козацька піхота не зможе встоятись перед сильною польською кіннотою. Думка була правильна, – та поляки не врахували воєнного таланту гетьмана, який у цьому випадку однак зумів, зручно маневруючи, не тільки встояти, але й доказав, може, перший в історії, що продуманим маневром можна повалити, здавалося, несхитну доктрину про вищість кінноти над піхотою в відкритому бою.

В середу 19 вересня всі польські відділи станули під Пилявцями; козаки зустріли їх вогнем. Численні дрібні, але криваві, сутички переконали поляків, що це не жарти, – і вони почали окопуватися.

Терен бою. Оба війська розділювала багниста й розлита від дощів річка Пилявка або Синява, нині Ікава. Довкруги терен поперегинаний ярами, зарослий лісом, багнистий. Козацький табір розташувався на високій рівнині біля містечка Пилявець. Козаки зайняли саме містечко, а в замку примістився головний штаб. Рівнина, зайнята козацьким табором, тяглася до села Пилявки; попереду табору від річки залишено вільне поле – як бойове передпілля. Осередок козацького табору був у горбкуватій околиці. Щоб іще більше утруднити полякам наступ піонерські відділи перекопали греблі і вода залила сіножать. Одночасно до самої річки покопано рови, якими козаки непомітно могли підходити близько під польський табір. Оба береги річки, – а тим самим і оба ворожі війська, – сполучувала гребля: її козаки зразу ж зайняли на обох берегах річки. Ця гребля на польському боці була обсаджена двома сильними козацькими заставами з міцними польовими

укріпленнями («блокгаузами») та двома шанцями. Лівим крилом українського війська командував полковник Півторакожух, правим полковник Кривоніс; передовими частинами центру – полковник Чорнота.

Терен польського табору було видно як на долоні, і поляки окопували його й розташувалися у Хмельницького таки на очах. Поперетинаний ярами терен годі було окопати й окремі польські відділи чи полки стояли таки на осібних горбах. Тим то польський табір займав великий обшир – «милю довкруги», – що його власне й на половину годі було б заповнити військом. Безліч возів і служби збільшувала замішання, зв'язок поміж частинами був утруднений. Поляки стали почувати себе непевно і боялися бойових «фортелів» Хмельницького, знаючи вже, що противник – людина вирахована, сталевих, холодних нервів. Провід був у руках трьох «регіментарів»; з них кожен наказував окремо, до того ж завжди інакше, ніж другий, а в числі – полки слухали своїх безпосередніх начальників. Не було ні добрих під'їздів, ні розвідки в терені, ні врешті сторожі.

По воду для війська і коней треба було ходити до річки. Через стрімкий беріг, козацькі «блокгаузи» і обсаду річки – постачання водою було зв'язане з небезпекою для життя і з постійними сутичками. А врешті для самого бою поляки мусіли аж здобути греблю і боротися на передпіллі козацького табору, визначеному попередньо Хмельницьким.

Біт. Перші герці, що відбулися зараз таки після приходу головних польських сил, по обох сторонах мали за головний мотив показати легковаження для ворога і власну перевагу. Поляки вдарили на психологічний момент. Вони висунули найкраще і найбагатше військо: «uszykowane, świetne, ozdobne pokazywali nieprzyjacielowi, aby go wielkością i strachem do pokory przyprowadzić» (Міхаловський).

Хмельницький вислав не так досвідчених козаків, як радше повстанців, зорганізованих в останніх часах. У проводі герцовальних гуртків стояли однак досвідчені старшини, а як допомогу вислано теж чисельну татарську кінноту. Так гетьман полякам давав зрозуміти, що не вважає за потрібне на герці висилати кращих бійців, але вистане просто селянських ватаг. Одночасно ті свої відділи гетьман підтримав артилерією, яка поляків пригнобила: «na naszych huk poszedł, a czerń w ruchę podniósł».

Ці сутички велися головно за опанування греблі. Поляки докладали всіх зусиль, щоб захватити греблю в свої руки. Це ж дало б їм змогу безпечно брати воду для коней і для війська. Зараз же в понеділок 21 вересня декілька польських хоругов під проводом Йордана переправилися крізь багна повище козацького табору і вдарили на нього від заду. Одночасно Осінський сильним ударом відкинув козацькі застави, що були при греблі, зайняв її і укріпився по козацькому боці річки. Це й

була чудова нагода перейти річку і головними силами вдарити на український табір. Але поляки стали радити, що їм робити, і так прогайнували нагоду для безпосереднього бою з Хмельницьким; тим самим зручний маневр Осінського не був використаний і залишився без тактичного закінчення.

Другого дня під вечір українські піхотні відділи відбили греблю і укріпили її ще сильніше по польському боці. Одночасно головний козацький табір зміцнено від сторони поляків високим валом.

Третього дня вранці почалися дальші бої за греблю. У густій мряці польські відділи змішувалися, а Хмельницький стосував свої характеристичні маневри: козаки несподівано підходили ровами, засипували поляків вогнем, а коли противник наближувався, втікали цілими громадами. Звідси то поляки потішували себе, що перебіг боїв дає запоруку на щасливе закінчення кампанії, бо ж «цілі козацькі сотні втікали на вид кількох поляків». Це був однак тактичний маневр Хмельницького, який отак підготовлював заманення поляків у тактичний мішок, що його опісля й блискуче виконав у головному бою. Але були й розважні польські голоси, які розуміли, що це якийсь підступ, бо з недовір'ям ставилися до рухів українських відділів і до тактики Хмельницького, який давав дивні накази своїм людям, «ustawijąc larwy przed oczyma i strachy», – у густій, як молоко, мряці. Як виглядали ці «лярви» й «фортели», нині докладно не знаємо.

Фронтальні бої Чорнота вів так, що козаки використовували покопані рови для малих тактичних маневрів: підходили ровами під польські застави, втягали в терен польську кінноту, появлялися несподівано й обстрілювали з ровів, та зникали назад щоб вдарити на поляків вогнем у новому місці.

В цей спосіб, напр., впродовж одного дня – у вівторок «самопальники» Чорноти знищили декілька хоругов князя Корецького і хоругву Ляща; яка тисяча людей лягла тоді на полі.

Вночі на середу 23 вересня, саме під час воєнної наради поляки почувли з козацького табору густі мушкетні стріли. Спершу думали, що це козаки б'ються поміж собою, але остаточно перемогла тоді думка, що це українське військо вітає татар, які приходять як союзники. Згодом виявилось, що головні татарські війська ще не прибули. Постріли і радісні вигуки в козацькому таборі це був привіт для перших татарських загонів – у силі яких 3.000 люда. Здогадуються, що Хмельницький, пригтовляючи головний бій, саме хотів отак вплинути пригноблююче на польську війська і гучно вітав татарські загоони так, неначе б то прибув сам Тугай-бей. Насправді ж татари прибули вже аж після бою – в п'ятницю 25 квітня і зразу тоді вирушили на Львів.

Хід польської воєнної наради ґрунтовно змінився. Коли спершу польський військовий провід задумував наступати на «курник» Хмель-

ницького, то після музики й гамору з козацького табору тут стали думати про відступ. Дальші наради відбувалися вже нервовно й хаотично.

Ранок 23 вересня прокинувся окутаний густою мрякою. Досвіта Хмельницький вивів свої полки в поле. Лівим крилом командував Кривоніс, правим Півторакожух, який зараз переправився на той беріг річки і станув на рівнині ліворуч від польського табору. Центром війська командував полк. Чорнота.

Супроти цього поляки теж стали виводити війська і приготувлятися до бою. Бойове шикування йшло пиняво і не в найкращому порядку. Відділи губилися в нерівному терені, по ярах і пролісках та – в густій мряці. Врешті, коли все було готове, найкращі польські відділи вирішили здобувати греблю, без якої годі було думати про добре вишикування війська. У бій кинено найкращі кінні відділи: судомирський (сандомерський) полк, чотири хоругви Суходольського, полк Осінського та різні допоміжні хоругви й відділи.

Почався бій – із застосуванням характеристичної тактики Хмельницького. Кривоніс нагло вдарив на праве крило поляків; центр під Чорнотою після короткого спротиву залишив греблю, на правому ж козацькому крилі велася гостра перепалка з Півторакожухом.

Польська кіннота, обстрілювана з боків, побачила перед собою порожнечу і змогу легко захватати греблю. То ж – з усіх сил рванула на греблю і далі перейшла на другу сторону річки, женучись за відступаючими піхотними відділами Чорноти. Інші ж кінні польські відділи стояли позаду в резерві під проводом Вишневецького, Конєцпольського й Остророга. Мабуть, ці полководці оцінили цю ситуацію так, якою вона й була: Чорнота втягнув польську кінноту в тактичний мішок. Вони вирушили на підмогу в хвилині, коли козаки пристанули й почали густу пальбу по польській кінноті. Польські хоругви, що були з розгоном увірвалися на болотнисту рівнину, нагло з усіх сторін опинилися під сильним вогнем. По ровах, що їх було нерегулярно покопано, засіли козаки й звідусіль обстрілювали поляків. Фронт же ж тримали лави козацької піхоти. Поляки розгубилися, домагання про допомогу залишилися без відповіді: польська піхота стояла в лавах біля свого обозу й чекала наказів; а цих наказів – не було. Врешті рушили на підмогу волинці Кисіля, але й їх розбито, ще поки встигли дійти до греблі, їх знищив Кривоніс, обскочивши від заду та з боку. З-поміж хоругов, що були кинуті в перший бій, не вернувся ніхто і тільки Осінському вдалося втекти в останній хвилині. Резервові полки Вишневецького, Конєцпольського й Остророга зазнали дошкульних втрат і вже лише рештки завернули назад.

Поляки втратили віру в свої сили і впали на дусі. Ніяк таки вже не вдалося кинути в бій піхоти. «Wojsko całe serce straciło», – пише очевидець. Надходив вечір, а тимчасом у погоні за ворогом українська піхота

дійшла аж до перших валів польського табору. Сам Хмельницький із штабом був у перших рядах і підбадьорював козаків:

– За віру молодці, за віру!

Темрява перервала дальший бій. Козаки завернули над річку, а поляки таки ще на конях зробили воєнну нараду. На ніч козаки відійшли до свого табору.

Ситуація була безвиглядна. Найкраща сила поляків – кіннота була знищена козацькою піхотою. Панські хоругви теж дуже потерпіли, навіть ті, що вже наприкінці були доскочили на підмогу. «Не знаємо, що дали було, – писав згодом Кисіль, – щиро мушу написати і кожний це признає, що заледве половина війська нам осталася та й ця решта втратила духа».

Польська військова нарада тривала геть аж до 23 години вночі. Вирішено відступити оборонною рукою на Старокостянтинів – «комонником». Рішили теж при відступі взяти частину воєнних возів щоб частково йти табором, бо, – як писав Остророг, – поляки без охорони заставленими возами в бою довго не видержують та йдуть у розсіпку.

На причину для такого рішення відступати склалися оці міркування:

1) безвиглядне бойове положення – тим більше, що терен польського табору зовсім не надавався до оборони на місці;

2) загроза від українських повстанчих операцій на тилах, а з тим – відрізання шляхів зв'язку з польськими землями і постачання харчами та пашею;

3) в наслідок знищення польської кінноти поява татар означала б кінець для польського війська. Перевага бо кінноти по стороні Хмельницького уже зовсім таки виключувала б усякі вигляди на успішний відступ.

Під Старокостянтинівим рішено підшукати на табір нове пригоже місце.

Рішення – рішенням, але кожен – як виявилось – думав про себе і про те, щоб якнайскоріше вирватися з небезпеки та врятувати особисте майно. Шляхта почала навантажувати вози і безладно залишати табір. Військо й прислуга, побачивши, що діється, почали й собі збиратися, відбувати наради, а згодом на власну руку теж втікати. Напруження переходило всякі межі. Близькість небезпеки, непевність щодо кожної хвилини, ніч, а врешті – очевидна втеча відповідальних начальників – доконали решти.

Усіх огорнула паніка. Першим утік Вишневецький і він таки перший прибув до Львова. Втікали всі, хоч ніхто й не гнався за ними. «Втікають усі в світі, – нарікає Кисіль, – і я з моїм здоров'ям втікаю за ними, а не знаю – куди».

Арцішевський і Осінський – останні могікани – рішили рятувати,

що дасться: наказали позапаловати льонти на списках і порозставляти на валах та по таборі, щоб обманути козаків; мовляв, польське військо ночує в найкращому порядку в таборі.

Зі сходом сонця прийшли в польський табір довколишні селяни продавати харчі. Там застали вже тільки рештки війська й чурів, які ще не всіли були втекти і грабували табір.

Повідомлені про те козаки спершу подумали, що це підступ, але згодом впали в польський табір і вирізали тих, хто там ще остався. Недалеко табору відходив Осінський з гарматами й 800 людьми піхоти. Козаки поки що не гонили за ним. Тільки деякі групи зводили дрібні сутички з Осінським і залишили його в спокою. Аж біля полудня Хмельницький zorganizував погоню за поляками. Відділами погоні командував Кривоніс. Вже на переправах згинуло багато втікачів, головню ж на Случі під Костянтиновом. Там до ноги вигинула німецька піхота Гізи й Осінського. Деякі польські частини всіли замкнутися в місті, але 25 вересня Кривоніс без труду здобув Костянтинів і безпощадно висік польську залогоу. Ледви сотня німців добилася до Бродів.

26 вересня Хмельницький прибув до Костянтинова, залишивши головні сили на побойовищі. В Костянтинові відбулася нарада щодо дальших плянів походу. Рішено вирушити на захід, щоб піддержати динаміку повстання і знищити решту живої сили Польщі.

Після декількох днів, що їх зужито на поділ здобичі й на очищення околиці від недобитків, головні сили Хмельницького вирушили на захід.

Здобича, що її захватило українське військо, переходила всякі сподівання. Поляки покидали врешті все майно, щоб не обтяжувати себе і врятувати хоча б саме життя. В неволю попав мало хто, бо козаки, знаючи про дальший похід на захід, не могли обтяжувати себе полоненими. При житті залишено лиш визначних поляків, як от Сенявського, Пшиемського, Потоцького, Каліновського тощо. Найбільше ж у полон попало жінок, яких нараховують аж п'ять тисяч! При втечі з табору вигинула головню челядь, бо знатніша шляхта, маючи досвід із Корсунського бою, подбала найперше забезпечити своє життя.

Два тижні після Пилявецького бою Хмельницький, «родовитий козак, людина вчена й добрий вояк», – як характеризує його стара польська хроніка, – станув з усіма своїми силами під Львовом.

Завваження. Про перемогу українського війська над польським вирішили під Пилявцями ті самі чинники, що і в обох попередніх боях. Всі ці бої це не були пересічні тактичні операції. Під Пилявцями також зустрічаємо докази високого военного таланту Хмельницького; він виступає ще яскравіше, як візьмемо до уваги загальні військові методи гетьмана, а саме його стратегію знищення. Недостачі й хиби польського війська та його проводу – це справді негативні сторінки, але тільки

порівняно з українським військом і його вождем, або в порівнянні з тими уявленнями, що їх сьогодні маємо про добре військо, про його завдання та обов'язки.

Натомість у порівнянні з тогочасними європейськими збройними силами поляки не були ані гірші ані кращі від таких же військ кінця тридцятьрічної війни.

Українське військо як цілість та окремих український вояк – визначилися такими прикметами й дали такий зразок армії й вояка, що їх за ледве після півтора сотні літ зрозуміли в Європі.

В бою під Пилявцями рішає, крім мужви, творча думка гетьмана. Перше, що ясно проявляється в пилявецькій акції, – це незвичайна чуйність Хмельницького. Свідомий того, що поляки зібрали не лише великі скарби Речі Посполитої, але також усеньке найкраще військо, гетьман дбайливо зберігає свої сили для вирішної розправи, – а в міжчасі займається дрібнішими боями здвож річки, а які й повинні були утруднювати полякам доступ до води.

Хмельницький не може наперед знати, де докладно отабориться польське військо, і тому козацькі застави поки що не опановують річки й її північного берега. Навпаки, захоплення переправ і греблі – наступило аж після приходу й отаборення польського війська, а це вказує на дуже вміло й незаметно проведену обсаду річки, Табір без води довго вдержатися не міг і було ясно, що поляки або схочуть запевнити собі вільний доступ до річки, або перенесуть табір куди-інде, або ж – відступлять, тому всю увагу Хмельницький присвятив переправам і греблі. З ходу бою бачимо, як поляки мусіли постійно відбивати лівий (північний) беріг з рук козацьких застав Чорноти і, очевидно, з того приводу зазнавали втрат у конях. Зате український табір не був zagrożений недостачею ні води ні паші.

Сам Хмельницький, затримавшись в Пилявецькому замку, недалеко від річки, – мав змогу постійно провірювати не тільки розвиток боїв за річку, але також бойовий стан і цінність польського війська. При такій підготові і вгляді в саме поле бою не дивно, що Хмельницький рішився перейти до вирішного бою без кінноти, захоплюючи в наступі всі переправи й греблю таки перед фронтом польського табору. Після цього Хмельницький наступає на самий табір. Він не стоїть безрадно, – як це трапилося було з поляками, коли переправи захопили були вони.

Гетьман має однак поважну перепону, а саме, – в силі польської кінноти, тому ліквідує її не тільки прямим боєм, але й незвичайно проворним маневром – пасткою. Деякі українські передові частини завертають назад і залишають ворогові греблю. Саме греблю! Тудою може пройти більше число війська й кіннота без перешкод. Інші українські частини, що боронять переправ-бродів, залишаються на місці. Поляки дають себе заманути в пастку. За козаками, що вдавали втечу, впадає

два полки й декілька хоругов польської кінноти – в саму середину головних українських сил.

Розгром цих полків – не лише від’ємно діє на боєздатність поляків, але – що головне – ліквідує велику частину польської кінноти. Решті ж поразка власного війська відбирає моральну силу, якою в поляків була певність щодо перемоги та ще почуття високої цінності кінних хоругов. Цей цікавий маневр, – де піхота знищує кінноту, – належить до рідких випадків тогочасної бойової тактики.

Це майстерний чин гетьмана, а його оригінальність і рішучість вказують саме на небуденний бойовий талант великого вождя.

Треба також відмітити цікаву акцію Кривоноса на польське крило – улюблений маневр Хмельницького. Без сумніву, якби орда була під Пилявцями, – то з другої сторони польського табору – була б тоді поведена також: флянкова акція татарської кінноти..

У поляків основним моментом, який вирішив про вислід Пилявецького бою на їхню некористь, було безприкладне легковаження українських сил. Таке легковаження це джерело всіх дальших невдач і істотних недоліків польського проводу. Інші як недоліки в них ще такі:

1. Млявість їх розвідки доходила до того, що поляки навіть не знали, чи при Хмельницькім є татарське військо чи ні. Єдине джерело відомостей для поляків були бранці-козаки, а з-поміж них велике число попадало в полон, мабуть, з наказу гетьмана. Ці бранці подавали дотепно вигадані й зумисне підступні відомості, – саме такі, які й були потрібні Хмельницькому, щоб приспати в поляків чуйність.

2. Зайве обтяження табору не дозволяло польському війську виконувати скорі й рішучі рухи та ще причинювалося до морального упадку війська, – а яке знову в першу чергу старалося забезпечити своє приватне майно, залишаючи істотні справи на дальшому пляні.

3. Недостача провідної думки, що своє джерело мала також у легковаженні противника. То ж не диво, що в зустрічі з продуманою українською акцією поляки були безраді. Здобувши переправи, справді не знали, що робити далі. Іти боєм проти козацького табору з тими силами було б нерозважно, а покинути майно в таборі й стягнути усе військо на правий берег річки – на те вони ніяк не могли зважитися. Знову ж перетягати табір на південний бік річки було б і важко і недоцільно. Так і спинилися нерішено, а врешті завернули до табору, віддаючи в українські руки тяжко здобуті переправи.

Польська кіннота легкодушно загналася в пастку, придуману Хмельницьким, а воно також свідчить про те, що через надмірне легковаження козацького війська поляки навіть не припускали можливості якогось зручного маневру.

Отаке постійне вагання поміж забезпеченням свого майна і справою Речі посполитої найяскравіше виявилось у втечі регіментарів і пансь-

ких хоругов з таборами. Переважали приватні матеріальні справи. Очевидно, що така поведінка вождів – відповідно вплинула й на решту війська. Паніка, хаос і безладна втеча – це вислід легковаження українських збройних сил.

Пилявці завершують чергу перших боїв Хмельницького. Ці бої дозволили йому в дальшому поході на Львів-Замість остаточно закріпити основні підвалини другої української держави.

Джерела та література: 1. Бойко І. Юрій Крохмалюк та його історичні твори / Ірина Бойко // Humanities & Social sciences 2009 (HSS-2009), 14-16 may 2009, Lviv, Ukraine. – 2009. – С. 67-68. 2. Тис Юрій // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Юрій_Тис 3. Тис Юрій // Енциклопедія українознавства-ІІ. – Львів : НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3209. 4. «В. Е-ч» Дві історіографічні студії / В. Е-ч // Літопис Червоної калини (Львів). – 1937. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – С. 35-36. 5. Костюк Г. З літопису літературного життя. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово»: 1954-1969 (Доповідь на 4 з'їзді ОУП «Слово» 28-29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку) / Григорій Костюк // Сучасність (Мюнхен). – 1971. – № 9. – С. 37-64. 6. Козельський Я. Д. Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву / Я. Д. Козельський // Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (голова) та ін. – Стара Синява : [б. в.], 1995. – С. 46-49. 7. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Юрій Тис-Крохмалюк. – Мюнхен : Видання Братства кол. воєвів 1-ої Української дивізії УНА, 1954. – 181 с. + 6 с. мап. 8. Луців Л. Бібліографія / Л. Луців // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 89. – 11 травня. – С. 4. 9. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Юрій Тис-Крохмалюк ; Науковий і літературний редактор: доц. д-р О. Горбач. 2-е вид. – Львів [б. в.], 1994. – 186 с. 10. Найчук І. А. Сучасна українська історіографія національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. – С. 75-79. 11. Битва під Пилявцями // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> 12. Василевський М. Пилявецька битва 1648 року – Канни Богдана Хмельницького / Михайло Василевський // День (Київ). – 2003. – № 192. – 25 жовтня. 13. Лях С. Р. Битва під Пилявцями / С. Р. Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://web.znu.edu.ua/euk/articles%5C2_56.htm 14. Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 р. / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (голова) та ін. – Стара Синява : [б. в.], 1995. – 152 с. 15. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява : Поділля, 1998. – 328 с. 16. Пилявецька битва 1648 року в історії України : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями / Під ред.: Вавринчука М. П. (голова), Баженова Л. В. (відп. ред.), Степанкова В. С. (наук. ред.), Трембцького А. М., Погорільця О. Г. та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – 330 с. 17. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсунінін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2013. – 248 с. 18. Пилява // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV 1. – 2002.